

Leeszaal van de bibliotheek Leeren Vereert

De bibliotheek van de Gentse wevers. Kroniek van een sociaal-culturele dynamiek

_____
Gaëtan Regniers, *journalist*

“Wy kunnen veel, magtig veel, wanneer wy op onzen eigen grond bouwen!”

De Broederlijke Weversmaatschappij van Gent, een vakvereniging van textielarbeiders die tot de pioniers van de Belgische arbeidersbeweging moeten worden gerekend, richtte in 1860 een bibliotheek op. Het woelige eerste decennium van het bestaan van deze bibliotheek komt in deze bijdrage aan bod. Het Leesgezelschap der wevers, zoals een afgesplitste kern zich zal gaan noemen, speelde een grote rol in het emancipatieproces van de arbeidersbeweging. Een volledige generatie militanten werd er gevormd, en ook later nog (de bibliotheek verdween in 1983) was het een belangrijke culturele pijler van het Gentse socialisme. In deze bijdrage peilen we naar de achtergrond van de militanten die aan de basis lagen van de ‘weversboekery’, maar grote aandacht gaat ook uit naar het reconstrueren van de conflictlijnen in de schoot van de bibliotheek. Toen het tot een breuk was gekomen, werd de Weversmaatschappij Vooruit opgericht. Daar werd de basis gelegd voor het Gentse syndicalisme zoals dit zich na 1875 ontwikkelde.

Op 30 april 1946 werd in een voordracht voor Gentse partijgenoten hulde gebracht aan de “moedige mannen” die 86 jaar eerder een leesgenootschap hadden opgericht. Bij de 90e en 100e verjaardag van de “socialistische boekery”, werd dit ritueel herhaald. Ook dan passeerden het stichtingsverhaal van de bibliotheek, de latere scheuring en hereniging de revue, tot en met de boekverbranding door de “cultuurdragers van over de Rijn” die de

collectie van de bibliotheek tijdens de Tweede Wereldoorlog uitdunde.⁽¹⁾ Het belang dat de historiografie aan dit Leesgezelschap heeft toegekend is niet gering: het wordt beschouwd als de kiem van de militante Weversmaatschappij Vooruit die de Gentse arbeidersbeweging rond het midden van de jaren 1860 op het spoor van de Eerste Internationale zette. Vanuit genealogisch standpunt (en ook door tijdgenoten) werd het Leesgezelschap beschouwd als een kiem van de latere sociaal-democratie en een kweekschool van militanten en bestuursleden in spe: “*De leerrijke voordrachten en discussiën soms ook wel de onstuimige zittingen en vergaderingen waren zoovele lessen, die de opvoeding maakten van allen die later een rol zouden vervullen in de werkersbeweging.*” Het oordeel van eersterangsfiguur Paul Verbauwen is duidelijk: “*Het Leesgezelschap heeft voor 90 % deel aan de democratische beweging die later volgde.*”⁽²⁾ Hier zetten we de geschiedenis van dit Leesgezelschap uiteen, waarbij de klemtoon ligt op het eerste decennium van zijn bestaan. In het verlengde van de onenigheid die begin jaren 1860 heerste binnen de Gentse arbeidersbeweging ontrafelen we de woelige ontstaansgeschiedenis en gaan we na wie de stichters en andere militanten van deze bibliotheek waren. Vervolgens schetsen we - in vogelvlucht - een beeld van de periode na 1870. Maar eerst plaatsen we enkele theoretische kanttekeningen bij deze studie.

Revisionisme in tijden van postmoderniteit

Sinds het prille begin van de geschiedschrijving over de Gentse arbeidersbeweging heeft men het belang van het Leesgezelschap onderkend. De klemtoon in het wetenschappelijk onderzoek lag tot begin jaren 1970 in de eerste plaats op het stakingsonderzoek en de organisatiegeschiedenis. Het is dan ook niet toevallig dat het Leesgezelschap, als opstap naar de socialistische arbeidersbeweging, niet onbesproken werd gelaten. De boeiende historiek van het Leesgezelschap kwam het eerst aan bod in de brochure *Een vriend der waarheid* uit 1881 en de partijgeschiedenis van Avanti (pseudoniem van Oscar Roelandts), *Een Terugblik* (1908, 1930). Het is de versie uit deze ‘bijbel’ van het Gentse socialisme die in alle publicaties die erop volgen, tot canon werd verheven. En zoals vaak het geval is, ging het verhaal over de bibliotheek ook hier een eigen leven leiden. Alleen al op het vlak van de benaming (Leesgenootschap, Leesgezelschap, Lees kabinet...) is het verwarring troef. Daarom, maar ook om andere redenen, is een revisionistische aanpak wenselijk. De modieuze ‘duidingsdrift’⁽³⁾ die als gevolg van de postmoderne golf diverse wetenschapsdisciplines overspoelde, heeft ook in de geschiedschrijving enige golfslag teweeggebracht. Het aloude positivistische ideaal werd in vraag gesteld, de empirische grondslag ervan geproblematiseerd. Op een coherent alternatief uit het postmoderne kamp is het vooralsnog wachten.⁽⁴⁾ De relativistische en anekdotische inslag gaat hand in hand met een vaak idealistische en irrationele

onele benadering van de werkelijkheid. Anderzijds is de deconstructie en het in vraag stellen van voorheen ongecontesteerde conceptuele uitgangspunten (met als meest frappante voorbeeld het 'klassenbegrip') absoluut waardevol. Als gevolg hiervan wordt een klassiek onderwerp met nieuwe bronnen en nieuwe methodes geconfronteerd. Dit vraagt een dispaaraat bronnenonderzoek, met als sleutel 'scholarly retooling': het herlezen van oude partijgeschiedenissen en bijeenprokkelen van materiaal over minder bekende feiten. Bijzondere aandacht gaat hierbij naar het subject, de militant die gestalte gaf aan de ontluikende arbeidersbeweging.⁽⁵⁾ De onvermijdelijke Jan Dhondt schreef, meer dan veertig jaar geleden reeds, dat men de geschiedenis van de arbeidersbeweging nooit zou doorgronden "*tant qu'on ne partira pas de l'étude du militant, individu concret mais constituant un type sociologique*". Hier willen we dan ook pogen de contouren te schetsen van het type militant dat betrokken was bij het Leesgenootschap en zijn opvolgers.⁽⁶⁾

"Leest een leer!...opdat gij geestelijk toegerust worde voor den strijd des levens"

Het onderzoek naar lezen, lezers en leescultuur in historisch perspectief deed een twintigtal jaar geleden zijn intrede in het onderzoekslandschap en vooral bij onze noorderburen werd veel detailonderzoek verricht. In een notendop samengevat: in het spoor van de geleerde genootschappen uit het Verlichtingstijdperk ontstaan eind 18e eeuw dilettantengenootschappen, onder meer leesgezelschappen. In tegenstelling tot literaire gezelschappen kochten leesgezelschappen gezamenlijk boeken aan en lazen die vervolgens. Naar de vorm (volgens een beurtrol of door het vrij uitlenen aan leden) onderscheidt men respectievelijk een 'leesgezelschap' en een 'leesmuseum' of 'leeskabinet'. Tot zover de theorie. Door hun werking stimuleerden deze genootschappen de maatschappelijke mobiliteit van een middengroep van welgestelde burgers. De sociaal-culturele emancipatie van deze middengroepen is rond 1850 grotendeels verwezenlijkt en de belangstelling voor leesgezelschappen neemt af. In de tweede helft van de 19e eeuw zal deze vorm van sociabiliteit via een proces van imitatie doorsijpelen naar arbeidersmilieus.⁽⁷⁾ De vroege socialistische beweging kende een sterke tendens tot 'verzedelijking' en 'beschaving' van de arbeider. Literatuur werd gereduceerd tot "*nuttige en zedelyke werken, die de geest buiten alle romantiesche rammelry, verhelderd en verkleoekt*" met als doel "*de werkman zyne waarde leeren kennen, ten einde hem dier slaefsche konditiën af te trekken, waer onder den yzeren hand van het monster der logen, die de wereld beheerscht, hem op den huiden dag nog houdt neer gebogen.*"⁽⁸⁾ Het geschreven woord kreeg ook een steeds belangrijker rol toebedeeld in de socialistische propaganda, een trend die internationaal werd vastgesteld.⁽⁹⁾ De leidende fracties van de arbeidersbeweging zagen zelfstudie als de eerste stap naar de collectieve ontvoogding van de arbeidersklasse. Omgekeerd was geletterdheid vaak cruciaal om het als militant te maken.

“Eene boekzael, wat wilde dat zeggen ?”

Met het initiatief om een bibliotheek op te richten ging de prille georganiseerde arbeidersbeweging, die sinds het voorjaar van 1857 de katoenarbeiders verenigde in de Broederlijke Maatschappij der Gentsche Wevers en de Noodlijdende Spinners, nieuwe wegen op. In hun weekblad *Het Werkverbond* wezen ze terecht op de grote stap die werd gezet: *“Keeren wy slechts van vier jaren terug, hy die van eene boekzael der Wevers zou gemikt hebben, zou het welligt met den bynaem van zot betaeld hebben. Vraag het aen die arme werkslaven: wat was dat eene boekzael, wat wilde dat zeggen?”*

Toen het Broederlijk Genootschap der Wevers (BGW) op zondag 2 december 1860 boven de doopvont werd gehouden waren er een dertigtal stichters. Op de groepsfoto van het BGW zien we een twintigtal wevers rond een tafel geschaard, waarop een aantal boeken liggen. Deze wevers - *“ieverige lezers”* - droegen elk één frank bij voor de aanschaf van de eerste boeken. De kas van de Broederlijke Wevers paste 42 frank bij en de eerste aankoop werd verricht: het verzamelde werk van Hendrik Conscience. De populariteit van de schrijver van onder meer *De leeuw van Vlaenderen*, *In 't wonderjaar* en *De kerels van Vlaenderen* was anno 1860 nog steeds bijzonder groot, al bereikte zijn literaire productie reeds in de jaren 1850 geen hoogtepunten meer.

Aangezien de weversbibliotheek een afdeling was van de Broederlijke Weversmaatschappij, had de ondervoorzitter van de weverssociëteit de eer een toespraak te houden bij de stichting. Deze ondervoorzitter, Jan-Baptiste Smeesters, werd ook de eerste voorzitter van het BGW. Zijn rede was integraal gewijd aan het belang van het volksonderwijs. *“Het volksonderwys moet hun [de arbeiders] hunne regten aanleren, [...] Het moet hen den eerbied voor zich zelven inboezemen; hunne waerde als mensch leeren kennen [...]”* Het *Werkverbond* ging uitgebreid in op de *“opening der Boekzael der Wevers”* en vatte de doelstellingen ervan bondig samen: *“Ingerigt met het doel om de vlaemsche leerzucht meer en meer uit te breiden, en die innige liefde tot de vadergrond, gepaerd aen die onwrikbare moed om hem ongeschond te bewaren.”* Naast de patriottische inslag, lag de klemtoon op de nu als ouderwets ervaren beschavende, volksoepvoedende taak die men zich toemat. Dit is deels te verklaren door de drang naar erkenning die opgang maakte bij de leiding van de arbeidersorganisaties. Het stichten van een bibliotheek was op zich reeds een exponent van die drang. Vanuit een ander perspectief bekeken is het evenzeer een uiting van zelforganisatie.⁽¹⁰⁾ Enthousiast verklaarde men: *“Wy kunnen veel, magtig veel, wanneer wy op onzen eigen grond bouwen!”*⁽¹¹⁾ De wevers haalden hun mosterd bij andere volksbibliotheken, zoals deze van het Van Crombrughe's Genootschap (VCG).

Het Van Crombrughe's Genootschap

De wevers richtten hun bibliotheek in naar het model van het Van Crombrughe's Genootschap. Zoals we verder zullen zien waren een aantal dragende krachten ervan leden of voormalige leden van het VCG. De invloed van de jonge intellectueel Emiel Moyson (1838-1868, bezieler van de eerste Gentse arbeidersverenigingen) is onmiskenbaar. Moyson was van bij het ontstaan in oktober 1857 tot in 1862 bescherm lid van het VCG. Het initiatief voor dit genootschap was gegroeid na het jubileum in augustus 1857 van de hoofdonderwijzer van de Gentse stadsscholen. Al snel raakte ook Frans De Potter (1834-1904, schrijver en historicus) betrokken bij het plan en door diens toedoen verschenen oproepen in onder meer de *Beurzen-Courant*. Het VCG ging van start in oktober 1857. Het genootschap wilde in de eerste plaats een gezelligheidsvereniging zijn voor en van oud-leerlingen van het kosteloze stadsonderwijs en daarnaast de leerlingen van diezelfde scholen ondersteunen bij hun verdere studies. Het oprichten van een bibliotheek was een middel om bij te dragen tot de 'beschaving en verlichting der leden'.⁽¹²⁾ Het voorbeeld van het VCG werkte inspirerend, maar het oorspronkelijke idee om een weversbibliotheek op te richten ontstond na contacten tussen de weversmaatschappij en het Vlaamsch Verbond. In dit samenwerkingsverband bundelden Vlaamsgezinden van alle strekkingen hun krachten. Ook de arbeidersverenigingen waren erbij aangesloten.⁽¹³⁾

Het bestuur van de weversbibliotheek

De beknopte biografie van de eerste bestuursleden van het BGW laat ons toe een meer concreet beeld te schetsen van de militanten die dit initiatief hebben gedragen. De stichtende voorzitter van het Leesgenootschap was de eerder vermelde Smeesters. Jan-Baptiste Smeesters werd in 1833 te Gent geboren als zoon van een pottenbakker. Op vijftientigjarige leeftijd werd hij lid van het VCG, zodat hij meer dan waarschijnlijk lager onderwijs volgde aan een van de stadsscholen. Hij bleef lid tot het eerste kwartaal van 1861, toen de weversbibliotheek voor hem waarschijnlijk de rol van het VCG had overgenomen. Het staat vast dat hij min of meer geletterd was, bij zijn huwelijk onder tekende hij immers de akte. Gezien het feit dat hij reeds in 1859 ingeschreven was als kiezer voor de Werkrechtersraad (een arbeidsrechtbank avant la lettre met een beperkt electoraat) behoorde hij sowieso tot de meer ontwikkelde groep fabrieksarbeiders. Hij bleef minstens tot in 1863 een mandaat uitoefenen in het bestuur van het BGW. Op dat ogenblik was hij nog steeds vrijgezel. Smeesters werkte zijn verdere leven als wever en sleet het einde van zijn leven in het Lousbergsgesticht, waar hij in 1902 overleed.⁽¹⁴⁾

In april 1861 zou Franciscus Slosse het BGW of 'de leesbibliotheek van de sociëteit', zoals het door een tijdgenoot werd omschreven, hebben voorgezeten. De toen 31-jarige Slosse was net als zijn vader wever. We zien hem een eerste maal optreden als militant in februari 1860, tijdens een meeting waarop onder andere ook Emiel Moyson aanwezig was. Tijdens de beruchte staking in de zogenaamde 'Grasfabriek' van april 1861 liet hij zich nogmaals opmerken als militant arbeider. De staking in de textielfabriek van Parmentier-Van Hoegaerden begon als een bijna alledaags arbeidsconflict, maar escaleerde door een reeks toevalligheden tot een keiharde strijd tussen de stakende arbeiders en hun patroons. Toen deze laatste nieuwe arbeiders aanwierven, liep het volledig uit de hand. De Broederlijke Wevers trokken in stoet naar de fabriek en er brak een gevecht in regel uit aan de fabriekspoorten. Enkele agenten en de fabriekseigenaar raakten gewond. Tientallen arrestaties volgden en tijdens het proces werden zware gevangenisstraffen uitgesproken. De 'Slag bij de Grasfabriek' is in zekere zin het 'Waterloo' van de toenmalige leiding van de arbeidersbeweging.⁽¹⁵⁾ Slosse zweepte samen met Louis Marlier (een andere militant van het BGW, zie verder) de arbeiders in hun fabriek op om mee te gaan betogen aan de Grasfabriek. Toen ze de volgende dag het werk wilden hervatten, werden ze wegens hun houding en hun functie in de Broederlijke Wevers op staande voet ontslagen. Na de onlusten aan de Grasfabriek richtten de leiders van de arbeidersbeweging zich in een brief tot de onderzoeksrechter om zich van de feiten te distantieren. Ze deden al het mogelijke om hem van hun goede intenties te overtuigen. Ze wilden immers enkel de "*veredeling, door de verzedelijking van de werker*". Hierbij verwezen ze expliciet naar de bibliotheek waar rekenlessen werden gegeven en op zondag een cursus over werktuigen plaats had. De voorbeelden die ze aanhaalden "*zijn voldoende waarborgen tegen alle beschuldigingen van uitzinnige ontwerpen en ondernemingen en door het geweld*".⁽¹⁶⁾ Dit alles zette weinig zoden aan de dijk. Toen het weversbestuur in 1862 de overheid vroeg om de bibliotheek een subsidie te verlenen, kreeg men nul op het rekest omdat, dixit het stadsbestuur, de gewelddaden van april 1861 onder de "*minstens schijnbare bescherming*" van de weversmaatschappij hadden plaatsgevonden. Wat Slosse betreft: zijn engagement in de Gentse arbeidersbeweging en het BGW kan slechts enkele jaren geduurd hebben. In februari 1863 stierf hij, nog geen 33 jaar oud.⁽¹⁷⁾

Een van de voorwaarden voor lidmaatschap (naast lidmaatschap van de Broederlijke Wevers en de startbijdrage) was het maandelijks lidgeld van 26 centiemen. Deze betrekkelijk lage som (een wever verdiende gemiddeld 2 frank per dag) werd gestort bij de 'ontfanger', die het geld inzamelde en deponeerde bij de secretaris. Samen presenteerden zij de boekhouding aan het bestuur en de ledenvergadering. Dit uitgebreid controlesysteem moest misbruiken voorkomen. De functie van ontvanger werd aanvankelijk uitgeoefend door Dominicus Van Geertruye. Van Geertruye was net als Smeesters ook lid geweest van het VCG. Het gezin Van Geertruye was geen typisch arbeider.

dersgezin waarin elk gezinslid fabrieksarbeid verrichtte: vader Petrus was kopervergulder en de broers van Dominicus waren ambachtslui. Rond 1860 was hij wever, maar na enkele jaren wisselde hij dit beroep in voor dat van ijzerdraaier in een metaal- of constructiebedrijf. Zowel Van Geertruye als zijn echtgenote konden schrijven, een duidelijke indicatie van geletterdheid.⁽¹⁸⁾

Louis Marlier was als secretaris verantwoordelijk voor de aankoop van het nodige materiaal, iets wat hij evenwel niet kon doen buiten het bestuur om. Voorts was hij belast met de correspondentie, het aanvaarden van nieuwe leden en het beheer van de administratie. Marlier is een opmerkelijke, maar grotendeels vergeten figuur in de geschiedenis van het Gentse socialisme. Hij was een pionier en bleef meer dan vijftig jaar actief lid. Marlier werd in 1830 te Gent geboren als onwettig kind van een twintigjarige weefster. Naderhand huwde zijn moeder met de soldaat Eugène Marlier, die het kind erkende. Nog voor zijn meerderjarigheid kwam Louis Marlier in de gevangenis terecht. In 1848 liep hij een maand gevangenisstraf op voor zijn aandeel in het arbeidersprotest tijdens dit revolutiejaar. In het najaar van 1860 werd hij verkozen tot ondervoorzitter van de Broederlijke Weversmaatschappij. Vanaf dan zat hij op de eerste rij bij alle belangrijke gebeurtenissen in het wereldje van de Gentse arbeidersbeweging. Toen hij in 1917 overleed als gevolg van een aandoening aan de prostaat was hij een van de weinigen die de intussen mythische figuren uit de beginjaren, zoals Emiel Moyson, nog persoonlijk had gekend.⁽¹⁹⁾

De teneur van deze biografische schetsen is dat het telkens gaat om relatief jonge of ongetrouwde militanten, wat het beeld uit de klassieke historiografie bevestigt. De voorzitters van de wevers- en spinnersvereniging, Jan Deridder (1822-1890) en Frans Bilen (1819-1881) waren in 1860 respectievelijk 38 en 41 jaar oud. De eerste bestuursleden van het BGW vallen bovendien op door hun getrouwheid aan het toenmalige leiderschap, er zijn ook geen aanwijzingen dat ze later 'afvalligen' werden, integendeel. Smeesters nam het in 1863 in het publiek op voor de veelgeplaagde Jan Deridder en raketde de 'méchancetés' die de voorzitters van wevers- en spinnersmaatschappij in 1861 te verduren kregen, nog eens op. Voorts is de achtergrond van deze wevers niet louter proletarisch, het is duidelijk dat enkelen onder hen een meer dan gemiddelde ontwikkeling bezaten én een drang naar zelfontwikkeling. Het lidmaatschap van een sociaal-culturele vereniging zoals het VCG illustreert dit. Ook andere toonaangevende militanten van de vroege arbeidersbeweging waren lid van het VCG, onder meer Louis Criest (1831-1866, bestuurslid Broederlijke Wevers) en Paul De Wachter (1845-1919). De Wachter was de neef van een stichtend bestuurslid van de Broederlijke Wevers en werd zelf voorzitter van de Weversmaatschappij Vooruit (1874-1876), nadien voorzitter van de Broederlijke Wevers (1878-1885) en onder meer ook voorzitter van ziekenbeurs Moyson's Vereeniging (1876). De Wachter was een intimus van Karel De Boos, die hij het VCG binnenloodste.

Karel De Boos (collectie Andrea De Boos)

Karel De Boos: koers naar socialistisch vaarwater

Onder de militanten van de vroege Gentse arbeidersbeweging (de periode voor 1875) neemt Karel De Boos een bijzondere plaats in. Geboren in 1842 behoort hij tot de tweede generatie van militanten. Zijn vader Jan (1810-1876) was in 1857 een van de stichters van de spinnersmaatschappij, maar werd in de nasleep van de tumultueuze staking in de Grasfabriek (1861) een dissident. De Boos was ook nog door andere familiebanden 'gebonden' aan de arbeidersbeweging, die voor hem zijn natuurlijk milieu moet geweest zijn.

Samen met andere vooraanstaande militanten keerde hij zich af van het bestuur van de maatschappijen en uitte scherpe kritiek aan het adres van de voorzitters én de 'volksvrienden' Emiel Moyson en Eugène Steens (1825-1898, internationalist).⁽²⁰⁾ Ook Karel De Boos liet zich gelden als een scherp criticus van de oude garde en gaf gestalte aan de oppositie tegen de stichters-voorzitters Frans Bilén en Jan Deridder. Hij kon rekenen op een stevige basis binnen het bestuur zelf en had veel aanhang bij de jongere arbeiders. De interne onvrede werd uiteindelijk in november 1865 beslecht, toen De Boos de Weversmaatschappij Vooruit oprichtte. De kern van deze nieuwe arbeidersvereniging was een groep jonge, vooruitstrevende textielarbeiders met wortels in de weversbibliotheek. Het conflict dat zou leiden tot de oprichting van de nieuwe weversmaatschappij barstte los in het BGW, en wordt hierna omstandig beschreven.

De Boos was dé sterke man van de jaren 1860, zijn persoon markeert de overgang van een eerder neutrale vakbeweging naar een socialistische arbeidersbeweging. In 1871 werd hij na een discussie over geldzaken aan de kant geschoven. Een rancuneuze De Boos zou nadien als informant voor de politie optreden. Hij bleef het reilen en zeilen binnen de arbeidersbeweging volgen, en liet zich tijdens de jaren 1880 opmerken als voorstander van het algemeen stemrecht. Zijn zoon Hippoliet (°1870) werd een actief lid van de Socialistische Jonge Wacht, maar kende net als zijn vader en grootvader een blitzcarrière in de Gentse arbeidersbeweging.⁽²¹⁾ Karel De Boos was volgens alle bronnen een erg belezen man, naar de inschatting van de Gentse hoofdcommissaris: "*Il possède une certaine instruction en flamand, s'occupe beaucoup de lecture et paraît assez convaincu de ses opinions républicaines qu'il affiche ouvertement.*" Ook de recent ontdekte fragmenten van zijn bibliotheek staven dit.⁽²²⁾

Op gescheiden wegen: het Leesgenootschap en het Leesgezelschap

Volgens de anekdotiek was de aanleiding voor de splitsing in de schoot van de bibliotheek van de Broederlijke Wevers een banaal meningsverschil over het inbinden in één band van Frans De Potters historische roman *Robert van Valois te Gent* en *Twee goddeloozen*

van Jan De Vry. De vragen welk volume vooraan in het boek kwam en welke titel op de rug moest staan zorgden voor een verhitte discussie, met de afscheuring van een groep jonge leden tot gevolg. In latere catalogi vinden we de twee boeken onder hetzelfde nummer terug, wat erop zou wijzen dat ze inderdaad in één band werden ingebonden.⁽²³⁾

In de klassieke versie waren de jongere leden van het BGW meer vooruitstrevend en veroorzaakte deze generatiekloof de uiteindelijke afscheiding van de progressieve fractie. Het is echter waarschijnlijk dat de kloof al langer aan het groeien was, en dat de rel rond *Twee goddeloozen* de druppel was die de emmer deed overlopen. Het is niet bijzonder aannemelijk dat het boekje, dat weliswaar vrijzinnig van inslag is maar dat uiteindelijk in de collectie behouden bleef, op zichzelf zo'n diepe twist kon veroorzaken. We kunnen er dan ook van uitgaan dat er voorheen reeds wrijvingen waren geweest.

De hypothese die historicus Bart De Nil formuleert is intrigerend: de tegenstelling tussen de twee kampen (oud en conservatief enerzijds, jong en progressief anderzijds), die verbonden wordt met de twee genoemde werken, zou achteraf wel eens bewust overdreven kunnen zijn. De Potter was immers pas vanaf 1872 openlijk katholiek, toen hij bij de verkiezingen van 1872 kandidaat was op de katholieke lijst. Deze hypothese dient enigszins te worden bijgesteld. Frans De Potters korte carrière in het VCG werd gefnuikt toen hij steeds meer katholiek-conservatieve standpunten ging innemen. Met name de selectie van boeken was een knelpunt: een werk zoals het vroegsocialistische *Het natuer-regt* van Napoleon De Keyser was voor hem onaanvaardbaar. Na een resem conflicten pleitte De Potter voor een wijziging in de statuten zodat in zijn ogen 'gevaarlijke' boeken geweerd konden worden en andere, die kritisch waren voor de katholieke godsdienst of clerus, niet ter lezing zouden gegeven worden. Zijn voorstel haalde het (onder meer door toedoen van Moyson) niet, maar toen De Potter eigenmachtig bepaalde werken niet in de catalogus op te nemen werd hij eind 1858 tot ontslag gedwongen.⁽²⁴⁾ Dezelfde De Potter schreef in 1862 *Robert van Valois te Gent*, door tijdgenoten omschreven als een "flink ineengezet tafereel van Gentsche toestanden in het begin van de veertiende eeuw".⁽²⁵⁾ De herinnering aan zijn optreden in het VCG destijds, zal verscheidene leden van het BGW - ex-VCG-leden - niet bepaald voor hem en zijn werk ingenomen hebben. De roman van De Vrij, *Twee goddeloozen*, is eerder antiklerikaal dan resoluut vrijzinnig. De auteur, Pieter Frans Van Kerckhoven (1818-1857), gebruikte enkel voor deze roman het pseudoniem Jan De Vry. Het was zijn laatste roman en hij werd postuum uitgegeven. Het verhaal speelt zich af in een inwisselbare kleine Vlaamse provinciestad, de twee hoofdpersonages zijn de timmerman Arie en 'arm Anneken', een wees. De plot bestaat uit een resem tragische lotgevallen. De rode draad is de hebzucht en de onverdraagzaamheid van de pastoor en van een katholieke burgerman en de tentakels van hun macht waarin Arie en Anna steeds verstrikt raken. De lotgevallen van het paar spelen zich af rond een aantal rites zoals het overlijden van

Aries moeder en het uiteindelijk afwijzen van een kerkelijk huwelijk: *“Als ik zeg trouwen Anna, dan bedoel ik er door op het stadhuis te trouwen; eene maatschappelyke verbindtenis te ondertekenen, welke ons in de oogen der burgerlyke wereld het regt geeft samen te wonen.”* Van Kerckhovens personages worden steeds geconfronteerd met de invloed van duistere klerikale krachten en de twee geliefden besluiten uiteindelijk naar Canada te emigreren. Het verhaal heeft een happy end: Arie en Anna slijten een rustig leven op hun hoeve. Arie overpeinst hun nieuwe leven: *“En God zal uw werk zegenen, niet de God der Vlaemsche kwezelary, van Vincent-de-Paul en van Saint-Jean-François Régis, zegde Arie, maer de God der brave lieden, der opregte harten, der vrye rondborstige mannen.”*⁽²⁶⁾ Van Van Kerckhoven waren ook *Jack of een arm huisgezin*, *Ziel en Lichaam* en de *Volledige werken* rond de eeuwwisseling in de bibliotheek van de Socialistische Propagandaclub te vinden. Zijn romans vielen bij de stedelijke volksklasse in de smaak omdat ze aangepast waren aan haar begripsvermogen.

Door de anekdote rond de twee romans en de splitsing die zij zou hebben veroorzaakt, worden andere verklaringen naar de achtergrond gedrukt. Zo werd de verklaring die *Een vriend der waarheid* geeft voor het schisma in de bibliotheek door de meeste auteurs genegeerd. Deze autobiografie van de stichters Bilen en Deridder is nochtans de bron die het dichtst bij de gebeurtenissen staat. Volgens hun relaas zette het feit dat schenkingen van boeken aan voorzitter Jan Deridder werden toegezonden (en niet aan het BGW zelf), kwaad bloed bij sommige leden van het BGW. Als reactie zou op dat ogenblik een voor alle leden toegankelijke bibliotheek zijn gesticht, die volledig onder het bestuur van de weversmaatschappij ressorteerde. Een deel van de voormalige afdeling (zijnde het BGW) was hier niet mee akkoord, en ging zich onder de naam Leesgezelschap der Wevers (LGW) in een andere herberg vestigen. Het eigenaardige van deze versie is dat het de leiding van de Broederlijke Wevers zelf was die eenzijdig het Broederlijk Genootschap overbodig maakte. Er is bovendien een scherp contrast met het verhaal dat later werd opgehangen door het kamp van het LGW en Vooruit: geen ideologisch maar een kleinmenselijk conflict zette de afsplitsing in gang. Het sluitstuk van deze hypothese is de afloop van het verhaal volgens *Een vriend der Waarheid*: *“Hoe betreuenswaardig de scheiding ook was tusschen die afdeeling en de moedermaatschappij spande deze laatste al hare krachten in om de boekerij te vergrooten en na verloop van eenige jaren ging de afdeeling uiteen terwijl de weversmaatschappij nog in bloei en welvaart toenam.”*⁽²⁷⁾ Feit is dat na 1865, het jaar van de oprichting van het Leesgezelschap van De Boos en van Vooruit, niets meer wordt vernomen van het BGW. Er is enkel nog sprake van een bibliotheek van de Broederlijke Wevers zelf.

Een hierbij aanleunende versie stelt dat een aantal jonge leden van de Broederlijke Wevers aan het bestuur voorstelden een bibliotheek op te richten. Hun bedoeling was om zo de ontwikkeling van de oudere, meer behoudsgezinde leden te bevorderen en ze over te halen tot *“hunne maatschappelyke en wijsgeerige gezindheid”*. In deze visie is de

bibliotheek dus ontstaan als een gevolg van spanningen binnen de weversmaatschappij, en dus waren de voorwaarden voor een conflict reeds van in de beginfase latent aanwezig. De kern van de onenigheid was het streven naar autonomie van de jonge initiatiefnemers, die hun - schaarse - vrije tijd en geld investeerden in de bibliotheek: *“De jongeren togen met den ijver der jeugd aan het werk, zij besteedden hun geld en tijd aan de nieuwe inrichting, waarvan zij veel heil verwachtten.”* ⁽²⁸⁾ Toen de bestuurders van de Broederlijke Wevers een reglement opstelden voor de bibliotheek onder hun hoede en hierin expliciet stelden dat alle nieuw aangekochte werken eerst door hen gelezen en goedgekeurd moesten worden, was dit op zich al een aantasting van het autonomiestreven van die jongeren. Toen daarenboven boeken van enigszins vrijzinnige strekking - zoals *Twee goddeloozen* - door het bestuur niet geschikt werden bevonden of als minderwaardige lectuur afgedaan werden, moet de onvrede haar saturatiepunt bereikt hebben. De naam Leesgezelschap is in strikte zin enkel van toepassing op de afgescheurde fractie, al is er vaak begripsverwarring waarbij ook de oorspronkelijke bibliotheek als Leesgezelschap opduikt.

Vooruit en Leeren Vereert

In april 1865 verhuisde het BGW naar de herberg het Koninkskens in de Rode Koningstraat, uitgebaat door Louis Vandenbergh (1842-1899). Deze wever-herbergier werd in 1867 voorzitter van Vooruit, maar keerde in 1869 terug naar de Broederlijke Weversmaatschappij. Hij kwam rond 1877 ten slotte terecht bij de Vrije Kiezersbond, een conglomeraat van anti-socialisten.

Ten tijde van die verhuis was Karel De Boos verslaggever. Nadat hij in november 1865 de Weversmaatschappij Vooruit had opgericht en alle banden met de Broederlijke Wevers verbroken waren, kreeg ook de bibliotheek een nieuwe start als het Leesgezelschap der Wevers (LGW) met kenspreuk ‘Leeren vereert’. In 1868, het LGW is dan gevestigd in de Diligentie aan de Korenmarkt, werden ook niet-wevers toegelaten. Dit was een voorafspiegeling van de verbreding via de Internationale die de Gentse arbeidersbeweging in de daaropvolgende jaren onderging. De 20-jarige kleermaker Pol De Witte (1848-1929, internationalist, later dissident) werd er via een bevriende wever binnengeloodst. De institutionele positie van het LGW was ook voor De Witte verwarrend:

“Ge moet eens naar onze boekerij komen zien”, zegde hij. (een vriend van De Witte, GR)

De Witte: *“Welke boekerij is dat?”*

“Die van het Leesgezelschap van de Wevers.”

De Witte: *“Van de Broederlijke Wevers of van Vooruit?”*

“Van geen van beide. Het Leesgezelschap staat op zijn eigen, doch de meeste leden behoren tot Vooruit.”

Naar eigen zeggen was de kleermaker De Witte de eerste ambachtsman die lid werd. De potentiële doelgroep werd dan wel aanzienlijk uitgebreid, maar om het karakter van het gezelschap te vrijwaren bleven bestuursfuncties en stemrecht voorbehouden aan wevers. De opening naar andere beroepsgroepen zou er gekomen zijn onder invloed van Paul Verbauwen (1844-1926, voorzitter Vooruit 1871-1874 en later progressistisch gemeenteraadslid). Zijn voorstel om ook niet-wevers toe te laten stootte aanvankelijk op veel weerstand: *“Met oneindig veel geduld en moeite, boek voor boek, met de spaarpenningen der leden was de boekerij bijeengebracht. Zij waren met reden fier op hunne stichting, en bewaakten ze met angstige zorg.”* De naam bleef ongewijzigd, maar na verloop van tijd werd het gezelschap een kring van vooruitstrevende arbeiders waarin het aandeel van de wevers steeds geringer werd. Een grote toeloop van nieuwe leden bleef evenwel uit. De Witte omschrijft het Leesgezelschap in die periode als *“teringachtig”*: *“De oproepen tot arbeiders van andere bedrijven werkten niet veel uit; de bijtredingen kwamen traag toe, en na de ineen-smelting der beide weversverenigingen [in 1876 herenigden de Broederlijke Wevers en Vooruit zich, en behielden de historische naam Broederlijke Weversmaatschappij] was alle levenslust er uit; de leden stierven weg [...]”* (29)

Naast de lidgelden bleven bijkomende inkomsten broodnodig. Een bron van inkomsten bestond uit subsidies (als die al werden toegekend), daarnaast werden ook klassieke evenementen van fundraising zoals tombola's en benefietavonden georganiseerd. Op 3 november 1869 verspreidde het LGW een gedrukte brief onder zijn sympathisanten, met de aankondiging van een volkstombola. Na het fiat van het Stadsbestuur riep het LGW op dit evenement financieel te steunen. De opbrengst van de tombola zou voor de helft besteed worden om bij de prijskamp tussen de leerlingen van de zondagscholen te verdelen, de andere helft diende om de uitbreiding van de bibliotheek te bekostigen. Onder meer de Gentse afdeling van het Willemsfonds werd aangeschreven om de tombola te steunen. De contacten met de liberale culturele vereniging dateren ten laatste van september 1868, toen het Willemsfonds naar aanleiding van een tombola een pak eigen uitgaven schonk aan het LGW. De schenking werd in 1869 niet herhaald, men wees er toen op dat dit enkel kon voor verenigingen die lid waren van het Willemsfonds (de boeken die het LGW in 1868 kreeg, waren dus eerder een kwestie van promotie). De bibliotheek van de Broederlijke Wevers was - in tegenstelling tot het Leesgezelschap - wel lid van het Willemsfonds. In juli 1869 had de weversmaatschappij, via haar secretaris Louis De Cock (1836-1891) inderdaad een inschrijvingsvraag ingediend. Het Willemsfonds zag het als een van zijn taken om volksbibliotheken te steunen: *“Wij schenken, zooals het den inschrijvers bekend is, al onze uitgaven en andere werken waarover wij beschikken, aan iedere volks-, school- of genootschapsbibliotheek, waarvan de inrichters of bestuurders zich de wel geringe opoffering getroosten van eene jaarlijksche inschrijving op het Fonds.”* Naast de Broederlijke Wevers genoten in 1869 nog acht volksbibliotheken de steun van het Willemsfonds. De Broederlijke Wevers waren tot 1873 en ook in de jaren 1875-1877

ZANG- EN TOONKUNDIGE AVONDSTOND

AANGEBODEN AAN DE HEEREN LEDEN EN DAMEN

VAN HET

LEESGEZELSCAP DER WEVERS

Op Zondag 18 December 1870.

PROGRAMMA.

EERSTE DEEL.

1. *De Koningstiefe*, romance te zingen door den heer K. P.
2. *Prudens Van Duyse*, " " " A. E.
3. *Ketzer Karel*, " " " H. D.
4. *Lijntje Stoop*, kluchtlied " " K. P.
5. *Verlaten en Veracht*, deftige alleenspraak. " H. V.

TWEEDE DEEL.

1. *De Zending der Vrouw*, voorlezing door den heer J. S.
2. *De Vriendschap*, romance te zingen " L. M.
3. *Mijne dewr staat maar op de klink*, " A. A.
4. *De Zwarte Slaaf*, romance te zingen " H. D.
5. *Heintje Uef*, kluchtlied " K. P.

De Piano zal bespeeld worden door den heer Max. Slosser.

Tusschen het eerste en het tweede Deel 15 minuten rusttijd.

DEUREN OPEN OM 6 UUR. — BEGIN OM 6 1/2.

DE KAARTEN ZULLEN STRENGELIJK GEEISCHT WORDEN.

*De fundraising van het Leesgezelschap der Wevers greep bij voorkeur in de winter plaats
(Universiteitsbibliotheek Gent, collectie Vliegende Bladen)*

en in 1881 aangesloten bij het Willemsfonds. Het LGW deed voor de inzameling van geld ook een beroep op een aantal hooggeplaatste personen. Zo kreeg Paul Voituron (1824-1891, liberaal-progressistisch politicus) op 10 december een handgeschreven brief toegezonden. Voituron was schepen van Onderwijs en in die hoedanigheid betrokken partij. Hem werd gevraagd het initiatief met een gift te willen steunen, aangezien *“Gij alles behartigt wat maar enigszins met Volksonderwijs en Beschaving in betrekking staat.”* De fundraising greep bij voorkeur in de winter plaats, een periode waarin de activiteit traditioneel lager lag: in de fabrieken werd minder gewerkt en de lange, donkere winteravonden waren geschikt voor ontspanningsactiviteiten. Tijdens de winter vond in principe elke veertien dagen een voordracht plaats door *“voortuitstrevende geleerden”*. Maar ook gezellige samenkomsten behoorden tot het winterprogramma, op zondagavond 18 december 1870 was er bijvoorbeeld een ‘Zang- en Toonkundigen Avondstond’.⁽³⁰⁾

‘Nachgeschichte’: de Vrijzinnige Werkmansbibliotheek

In 1874 was Henri Verbauwen (1838-1915, penningmeester Broederlijke Wevers 1861, internationalist, broer van Paul) voorzitter van het LGW en rond dezelfde tijd vonden een aantal belangrijke veranderingen plaats. Enkele internationalisten die tevens bij het LGW waren aangesloten pleitten ervoor om de bibliotheek over te hevelen naar deze van de Gentse Sectie van de Internationale. Er was toen al sprake van vervlechting: de collectie van de Internationale bevond zich in september 1874 in het vergaderlokaal van Vooruit. Enkele maanden later bleek een lid van het LGW met geld en rekeningen van de bibliotheek naar Roubaix te zijn vertrokken. In die omstandigheden probeerden de internationalisten (door het bemachtigen van bestuurszetels) een coup te plegen op het LGW. De oude wevers legden zich niet bij voorbaat neer bij deze intentie en toen het voorstel op de agenda kwam, konden zij de vijandige overname afwenden. De hereniging van de twee weversmaatschappijen in januari 1876 had geen positieve weerslag op het Leesgezelschap, integendeel: *“Na de ineensmelting der beide weversverenigingen was alle levenslust er uit; de leden stierven weg; er waren haast geene bestuursleden meer en de inkomsten waren nauwelijks voldoende om de dringendste kosten te bestrijden.”* Onder deze nieuwe omstandigheden werd het voorstel van de internationalisten uiteindelijk wel aanvaard, op 14 mei 1876 had het Leesgezelschap zijn naam reeds gewijzigd in Vrijzinnige Werkmansbibliotheek Leeren Vereert. De fusie met de bibliotheek van de Gentse Sectie van de Internationale had uiteindelijk plaats op 4 februari 1877. Omdat het lokaal van de Sectie te klein was om alle nieuwe boekenkasten te herbergen, verhuisde men naar de zaal Parnassus. De Broederlijke Wevers behielden intussen hun bibliotheek, omgedoopt in Nut en Verlichting. In 1902 werden beide collecties samengevoegd in de Vrijzinnige

Werkmansbibliotheek Leren Vereert. Op 1 januari 1983 werd Leren Vereert opgeheven, haar collectie werd overgenomen door de Gentse Stadsbibliotheek. Dit was het eindpunt van meer dan 100 jaar geschiedenis van de bibliotheken van de Gentse wevers.⁽³¹⁾

Besluit: een kweekschool van militanten

De hier geschetste historiek geeft in eerste instantie een overzicht van de institutionele geschiedenis van Broederlijk Genootschap en Leesgezelschap, in de literatuur is deze materie doorgaans nogal nonchalant aan bod gekomen. Het beleid en de werking van zowel het Broederlijk Genootschap der Wevers als het Leesgezelschap waren gericht op het promoten van het onderwijs. Het BGW zelf richtte (evenals het VCG) lessen Nederlands en Frans in, maar ook het opstellen van brieven, rekenen en 'andere nuttige wetenschappen' stonden op het programma. Aan het eind van de jaren 1860 was de opbrengst van benefietavonden gedeeltelijk bestemd ter promotie van het stedelijk onderwijs, waardoor men meteen op de sympathie en hulp van het liberale Stadsbestuur kon rekenen. De studerende kinderen van de eigen leden werden voorzien van studiemateriaal. Wat de collecties betreft kunnen we moeilijk sluitende conclusies formuleren aangezien het door latere fusies niet duidelijk is wat tot de oorspronkelijke collectie behoorde. Op basis van catalogi van latere datum lijkt de klemtoon op het proza van Conscience, Zetternam, Geiregat en andere 'volkschrijvers' van eigen bodem te hebben gelegen, terwijl het aanbod later duidelijk meer divers werd. Naast letterkunde komen onder meer ook aardrijkskunde, economie, recht en natuurwetenschappen voor als categorieën in de catalogi. Toch bleek de voorkeur van het leespubliek steevast naar het lichtere werk uit te gaan. Oproepen als deze waren dan ook legio: "*Naast de verkwikkende lektuur moeten zij ook den moed hebben wetenschappelijke werken en vooral onze groote socialistische schrijvers aan de hand te nemen*", klonk het in *Vóoruit*. De hooggespannen verwachtingen van zelfstudie kon de basis niet inlossen, en de socialisten waren zich hier terdege van bewust. Zelf zochten ze naar een middenweg, een "*volksroman van socialistische strekking*", zoals Anseele zijn *Vóor 't volk geofferd* noemde. Ook *Uit het leven der fabriekswerkers* (Gent, 1903) van Karel Beerblock (1854-1918, vlasbewerker; secretaris van de federatie van socialistische vakbonden in Gent) is bewust in romanvorm geschreven. Het belang dat men aan de bibliotheek hechtte was evenmin onbetwist. In augustus 1885 stelde een afgevaardigde van de coöperatie Vooruit aan de kaak dat de verlichting van de bibliotheek ten koste van Vooruit kwam, "*die zich met niets anders te bekommeren had dan met het bakken van brood*". Hij kreeg lik op stuk van bestuurslid Frans Van Gyseghem (1844-1919) die in 1876 nog bibliothecaris was geweest: "*Kan er nu dwazer praat verteld worden dan dat? Onze plicht is dit leeskabinet zo groot mogelijk te maken, om*

zodoende, bij middel van gezonde lectuur, den werker het besef zijner eigenwaarde te leren kennen."⁽³²⁾

Uit de militantenbiografieën blijkt dat de pioniers van de weversbibliotheek geboren werden tussen 1830 en 1837, zodat zij in de vroege jaren 1860 tussen twintig en dertig jaar oud zijn. Zij lijken al snel door een volgende generatie te zijn afgelost: Karel De Boos, Paul De Wachter en anderen werden geboren in de eerste helft van de jaren 1840. Voor Pol De Witte (die zelf geen textielarbeider was maar wel in een spinnersfamilie opgroeide) was zijn intrede in het LGW in zekere zin 'thuiskomen': *"Ik vond bij die eenvoudige fabrieksarbeiders een ernst en een belangstelling in openbare zaken die ik in andere kringen niet aangetroffen had. Ik voelde mij dan ook bij hen veel meer thuis dan overal elders."* Een onstillbare leeshonger en een sterk ontwikkeld taalgevoel lopen als een rode draad doorheen De Wittes leven. Een fragment uit zijn - overigens zeer leesbare - autobiografie belicht dit treffend. Op een zekere dag brengt De Witte een bezoekje aan een herberg in de Brugse Poort, waar een meisje zijn aandacht trekt omdat ze een boek zit te lezen. Zij geraken in gesprek over literatuur en, aldus De Witte: *"Van dan af voorzag ik haar van bladen, geschriften en boeken (...), met als gevolg dat we na enige tijd beiden verliefd werden tot achter onze oren."* Hij leerde zijn latere vrouw met andere woorden kennen via zijn positieve vooringenomenheid met lezen.

Het BGW en het LGW waren dan ook meer dan een bibliotheek, ook discussies en intellectuele vorming grepen er plaats. In die zin fungeerden deze organisaties als een motor voor de emancipatie van de Gentse textielarbeiders. Een volledige generatie militanten werd er gevormd. Paul Verbauwen: *"Met welk gevoel van zaligheid denken wij aan dien tijd! Hoevele nuttige, aangename uren hebben wij er doorgebracht? Wij verrijkten er onzen geest, en verzamelden er, uit de gesprekken en voordrachten, dien moed en geestdrift dien onze jeugdige harten zoo dikwijls in vuur zetten. Daar was het dat wij leerden voelen, denken en ook spreken."*⁽³³⁾

- (1) Amsab-ISG, BWP-Federatie Gent-Eeklo, nr. 3, Voordracht 30/4/1946 en 7/10/1950.
- (2) P. VERBAUWEN, *Schetsen uit mijn leven of de geschiedenis der Gentsche wevers*, Gent, 1924, p. 54.
- (3) De term is ontleend aan Bas Heijnes essay over massacultuur in *NRC Handelsblad*, 7-8/01/2003.
- (4) J. KOCKA, The State of Labour and Working Class History in Europe. In: *Brood & Rozen*, 2(1997)2, p. 41-48; P. VAN DEN EECKHOUT, The quest for social history in Belgium (1948-1998). In: *Archiv für Sozialgeschichte*, 60(2000), p. 327-366.
- (5) G. DENECKERE, Sociale geschiedenis, het einde van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28(2000)3, p. 242; B. DE NIL, Een oproep voor een 'gemene geschiedenis'. Vlaamse Beweging en socialistische arbeidersbeweging naar aanleiding van de Vlaamse feestdag anno 2002. In: *Brood & Rozen*, 7(2002)3, p. 64.
- (6) Stichter van het Seminarie voor Nieuwste Geschiedenis (UGent) en peetvader van de wetenschappelijke studie van de socialistische arbeidersbeweging, vanaf de baanbrekende publicatie van de *Geschiedenis van de Socialistische Arbeidersbeweging in België*, Antwerpen, 1960; citaat uit: J. DHONDT, Un militant gantois de la Première Internationale. In: J. DHONDT, *Machten en mensen. De belangrijkste studies van Jan Dhondt over de geschiedenis van de 19e en 20e eeuw*, Gent, 1976, p. 345-346.
- (7) B. DE VRIES, De roman Lidewijde en de burgerlijke leescultuur. Lezers en leesgezelschappen in de negentiende eeuw. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 25(1999)2, p. 129-134; L. DUYVENDAK, Door lezen wijder horizon. Het Haags Damesleesmuseum, Nijmegen, 2003, p. 14-16; citaat uit P. Verbauwen, *Schetsen [...]*, p. 80.
- (8) *Het Werkverbond*, 30/12/1860.
- (9) D. BOS, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*, Amsterdam, 2001, p. 41, 136, 188, 293, 342-343.
- (10) Voor een problematisering van deze materie in het licht van arbeiderscultuur: B. DE NIL, 'Authenticiteit'. Uit de gereedschapskist van arbeid en cultuur. In: *Mores*, 4(2003)1, p. 22-23.
- (11) *Het Werkverbond*, 16/12/1860 en 30/12/1860.
- (12) D. VERKINDEREN, *Het Van Crombrugge's Genootschap van 1857-1875*, Gent, 1988, p. 47-57; K. ARNAUT, *Bibliotheken [...]*, p. 95-104; B. DE NIL, *Leest, leert, denkt en ontspan u!! De Vlaamse sociaal-democratie en de roman*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1997, p. 26; M. BOEY en S. VAN CLEMEN, Van Crombrugge's Genootschap. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1997, p. 3142-3143; H. GAUS, *Pers, kerk en geschreven fictie. Groeiproblemen en conflicten in een democratiseringsproces. Gent, 1836-1860*, Brugge, 1975, p. 192-199.
- (13) *Een vriend der waarheid*, Gent, 1881, p. 40-42; M. REYNEBEAU, Het Vlaamsch Verbond als politiek experiment. Gent, 1861-1862. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 96(1981)3, p. 491-508.
- (14) Archief Bevolking Stad Gent (A.B. Gent); Liberaal Archief (LA), Van Crombrugge's Genootschap, Ledenlijsten; Stadsarchief Gent (SAG), Reeks K, Werkrechtvaard; SAG, R, politieverlagen: Avanti, *Een terugblik [...]*, p. 233.
- (15) G. DENECKERE, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)*, Antwerpen/Gent, 1997, p. 182 e.v.
- (16) SAG, R, 333bis: Brief van Bilén, Deridder e.a. aan de Procureur des Konings, Gent, 07/05/1861.
- (17) A.B. Gent; SAG, R, Procesdossier 333bis en politieverlagen.
- (18) A.B. Gent; L.A., Van Crombrugge's Genootschap, Ledenlijsten.
- (19) G. VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Antwerpen, 1995, p. 148; P. KENIS, *Het leven van Edward Anseele*, Gent, 1948, p. 34; Amsab-ISG, Archief Avanti; *Vooruit*, 25/11/1917.
- (20) Dit is opmerkelijk gezien de Moysoncultus binnen de Gentse arbeidersbeweging. Een uitstekend voorbeeld hiervan is Edward Anseeles romanbiografie van Moyson: *Voor 't volk geofferd* (1881); G. VANSCHOENBEEK, *Mijnheer Emiel (...). De lotgevallen van een intellectueel in de arbeidersbeweging. Leven en werk van Emiel Moyson (1838-1868) vrijdenker, flamingant en socialist*, Gent, 1988, p. 59-72.

- (21) De belangrijkste studies over De Boos: J. DHONDT, *Un militant [...]*; D.E. DEVREESE, *Militanten rond de Eerste Internationale in België 1860-1880*, Universiteit Gent, licentiaatsverhandeling, 1968, p. 126-156; D.E. DEVREESE, De Boos, Carolus Octavus. In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1972, deel V, kolommen 120-129; E. DEFOORT en G. VANSCHOENBEEK, Hippoliet De Boos of hoe een socialistische held een vergeten dissident wordt. In: *Amsab-Tijdingen*, 5(1987)3-4, p. 81-98.
- (22) J. DHONDT, *Un militant [...]*, p. 363; KUB, Archief Pée, H. De Boos aan J. Pée, 8 september 1947. Het gaat om een verzameling met overwegend politieke brochures, maar ook poëzie: Collectie A. De Boos.
- (23) AVANTI, *Een terugblik: Bijdrage tot de geschiedenis der Gentsche arbeidersbeweging*, Gent, 1930, p. 204-205; R. DEHEUSCH, *Leest, vrijzinnige werklieden: leren vereert! De geschiedenis van de Vrijzinnige Werkmansbibliotheek "Leren Vereert": van het Leesgezelschap van de "Broederlijke Wevers" (1860) langsheen het leven van Albert Bracke (1919-1974) tot AMSAB (1981)*, Gent 1993 (eindwerk bibliotheekopleiding), p. 6-7; B. LAUREYS, *Bibliotheken te Gent (1891-1921). Structuur en betekenis*. Repertorium, RUG, licentiaatsverhandeling, 1986, p. 411-412; K. ARNAUT, De ontwikkeling van socialistische bibliotheken te Gent tussen 1830-1890. In: *Amsab-Tijdingen*, 3(1984-1985)1-2, p. 45-51.
- (24) B. DE NIL, *Leest, leert, denkt [...]*, p. 27; D. VERKINDEREN, *Het Van Crombrughe's [...]*, p. 58-60.
- (25) G. VANDAMME, Frans De Potter. In: *Gandavum*, 1(1996)1, p. 27-31.
- (26) J. DE VRY, *Twee goddeloozen*, Brussel, 1857, p. 69, 80.
- (27) *Een vriend [...]*, p. 42-43. Over dit merkwaardig egodocument: G. VANDAMME en G. REGNIERS, Een vriend der waarheid. Pioniers schrijven geschiedenis of het verhaal van Frans Bilen en Jan Deridder. In: *Gandavum*, 9(2004)3, p. 5-12; H. STRIJPENS, 1881. Een vriend der waarheid? Een andere kijk op het basisdocument voor de geschiedschrijving van het Belgisch socialisme en de Vlaamse beweging. In: J. ART en L. FRANCOIS, *Docendo discimus: liber amicorum Romain van Eenoo*, Gent, 1999, p. 203-208.
- (28) P. VERBAUWEN, *Schetsen [...]*, p. 40, 42; AVANTI, *Een terugblik [...]*, p. 250.
- (29) P. DE WITTE, *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden vroeger leefden 1848-1918*, Leuven, 1986, p. 129-130; P. VERBAUWEN, *Schetsen [...]*, p. 56; P. DE WITTE, *Geschiedenis van Vooruit en de Gentsche socialistische werkersbeweging sinds 1870*, Gent, 1898, p. 72.
- (30) Universiteit Gent, Vliegende Bladen; L.A., Willemsfonds, Briefwisseling; Willemsfonds aan Broederlijke Wevers, 25 juli 1869; Ledenlijsten en Jaarboeken Willemsfonds (citaat: Jaarboek Willemsfonds, 1870, p. 65).
- (31) P. DE WITTE, *Geschiedenis van Vooruit [...]*, p. 72-73; D. DE WEERDT, Het verslagboek van de Gentsche sectie van de Vlaamse Socialistische Partij in de jaren 1877-1878. Bijdrage tot de geschiedenis van de arbeidersbeweging. In: *Handelingen voor de commissie geschiedenis*, 122(1957), p. 7; *De Werker*, 14/05/1876; B. DE NIL, *Leest, leert, denkt [...]*, p. 28; G. VANSCHOENBEEK, *Novecento [...]*, p. 68; K. ARNAUT, *Bibliotheken [...]*, p. 21; De periode 1891-1921 komt aan bod in: B. LAUREYS, *Bibliotheken te Gent [...]*, p. 412-424.
- (32) *Vooruit*, 07/08/1901; A. BRACKE, Onze honderdjarige bibliotheek: twee bijdragen over hare geschiedenis. In: *Opvoeding*, (1960)2/3, p. 8.
- (33) P. VERBAUWEN, *Schetsen [...]*, p. 53; P. DE WITTE, *Geschiedenis van Vooruit [...]*, p. 130; Over de leescultuur van De Witte, zie: H. GAUS, De literatuurreceptie bij arbeiders in het midden van de negentiende eeuw. In: A. DEPREZ en W. GOBBERS, *Vlaamse literatuur in de negentiende eeuw. Dertien verkenningen*, Utrecht, 1990, p.172-179.